

Balogh Lajos, Büki tájszótár

Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004. 176 lap

A tájszók gyűjtése nálunk és más európai országokban is már több évszázaddal ezelőtt megkezdődött, s különösen Németországban ért el követésre méltó eredményeket. Így például J. ANDREAS PRASCH egy latin nyelvű kiadványának függelékében 1689-ben – a német nyelvterületen elsőként – egy 600 szóból álló tájszógyűjteményt tett közzé az egyik bajor nyelvjárásból. Ezen a területen a legjelentősebb eredményt a PRASCH-féle tájszóközlés után az a JOHANN ANDREAS SCHMELLER mutatta fel, aki a XIX. század első harmadában a bajor nyelvjárásokról írott munkájával (*Die Mundarten Bayerns*) és a négykötetes bajor szótárával (*Bayerisches Wörterbuch*) a világon elsőként helyezte tudományos alapokra a nyelvjáráskutatást. Hogy a tájszók följegyzése, majd rendszeres gyűjtése Európa-szerte jóval előbb elkezdődött, mint a tájnyelvi jelenségeké, annak nyilvánvalóan megvan az oka. Valószínűnek tartom, hogy ennek magyarázata a beszédet fölépítő különféle nyelvi elemek, eszközök megjelenési formáinak különbözőségében rejlik. A kommunikáció során a szavak – mint a nyelv meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egységei – általában könnyebben felfoghatók, mint más nyelvi-nyelvjárási jelenségek. Így van ez például még egy először hallott valódi tájszóval is. Mivel az egyes nyelvjárások szókészletében megmutatkozó különbségek a beszédpartnereknek sokkal inkább föltűnnek, ezért följegyzésük, összegyűjtésük már a dialektológia önálló tudományággá válása előtt elkezdődhetett.

Magyarországon a nyelvjárások iránti érdeklődés igazán az irodalmi népiesség és a nyelvújítás hatására bontakozott ki a XVIII. században, és ekkor már a tájszavak intenzívebb gyűjtése is megkezdődött, és a XIX. század közepéig már jelentősebb eredményekben is megmutatkozott, majd a Magyar Nyelvőr megjelenésétől rendszeressé vált a tájszók gyűjtése és publikálása. Örövendetes, hogy ez a folyamat a XX. században tovább tartott, sőt olyannyira fölerősödött, hogy napjainkig a tájszók közzététele dialektológiánk egyik legeredményesebb részterülete lett. Különböző

típusú tájszótáraink száma jelenleg harminc körül van, az egyes nyelvjárási régiókat tekintve sajnos aránytalan eloszlásban. Amennyire örülni lehet annak, hogy a Nyugat-Dunántúlról öt ilyen kötet is napvilágot látott, annyira sajnálatos, hogy több tájegység is van a magyar nyelvterületen (ilyen pl. Bácska, Csallóköz, Mezőség stb.), ahonnan még nem jelentek meg tájszókiadványok (az eddigi tájszótárak felsorolására l. KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Bp., 2001. 399–400).

Egy-egy tájszótár elkészítéséhez, különösen egy kisebb-nagyobb település vagy nyelvjárási régió szókincsének összegyűjtéséhez a kutató részéről nemcsak a magyar nyelvészet iránti érdeklődés szükséges, hanem ezenkívül nagyon fontos motívum a szülőhelyhez való ragaszkodás is, amelyből erőt lehet meríteni a hosszan tartó munkához. Az anyaggyűjtéshez természetesen jó adatközlők kellene, de olykor a helybeli ismerősökkel folytatott alkalmi beszélgetések is hasznosak lehetnek a tájszavak körének bővítéséhez és a hozzájuk kapcsolódó esetleges közlések, magyarázatok pontosabbá tételéhez. Sőt gyűjtés közben, majd a tájszóanyag rendezésekor, szerkesztésekor nyilvánvalóvá válhat, hogy a kutató is forrása lehet tájszótárának, ahogy azt BÁLINT SÁNDOR megfogalmazta: „Ez a szótár több mint harminc esztendő munka gyümölcse. Gyűjtői helyzetem kétségtelenül kedvező volt. Törzsökös szegedi, alsóvárosi parasztszülék gyermekének születtem, tehát a szegedi népnyelv anyanyelvem. Művem forrása elsősorban alighanem én magam vagyok. Öregek között nevelkedtem. Gyermekkoromban még olyan jelenségeknek lehettem tanúja, amelyeket az első világháború teljesen elsöpört. Kapcsolataim azóta sem szakadtak meg egy pillanatra sem a szegedi nyelvi hagyományokkal, a tájszólás közösségével” (*Szegedi szótár*. Bp., 1957. 7).

Mindezt a nemrég megjelent „Büki tájszótár” (a továbbiakban: BTsz.) szerzője, BALOGH LAJOS is elmondhatja magáról, hiszen a Vas megyei Bük szülöttként és oda Budapestről is viszonylag gyakran hazalátogatva – kitartó munkával – több mint negyven éven át jegyezte a község tájszavait, szólásait, közmondásait. A dialektológia iránti érdeklődés egész életpályáját végigkíséri, s nemcsak a nyelvjárástannak kiváló szakembere, hanem emellett a névtudománynak és a szociolingvisztikának is. A nyelvjárások értékeinek megmentését már fiatal kutatóként is fontosnak tartotta, s ennek jegyében tevékenykedett. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a büki tájszavak gyűjtése és más tudományos munkái mellett például „A magyar nyelvjárások atlasza” hazai kutatópontjainak nagy részén VÉGH JÓZSEFFel együtt sok értékes magnetofon-fölvételt készített. A gyakorlati gyűjtőmunkán kívül azonban a dialektológia elméleti-módszertani kérdései is régóta foglalkoztatják, amint arról több szakcikke, előadása is tanúskodik. Mindehhez hozzávéve BALOGH LAJOS alaposságát, lelkiismeretes munkáját, számítani lehetett arra, hogy a „Büki tájszótár” értékes anyagú, jól fölépített, gondosan szerkesztett kötet lesz.

A BTsz. bevezető részében „Az elmúlt évszázad” alcímmel – a földműveléstől, állattartástól a különböző szokásokon át a népi táplálkozásig – a község múltjának, népeletének azon jellemzőit tekinti át a szerző, amelyek napjainkig nagyrészt megszűntek, elenyésztek. Éppen ezért e múltat fölidéző alfejezet szívet melengető, lebilincselő olvasmánya lehet Bük idősebb nemzedékének, de a fiatalabb korosztályoknak is (egészen az iskoláskorúakig), akiknek sok tanulsággal járhat mindez, amit a község XX. századi történetéről, gazdag hagyománykincséről és az egykori paraszti gazdálkodásról is megismerhetnek. Ilyen lényegre törő és mégis sokat mondó összefoglalást csak az tud adni, aki maga is cselekvő részese volt a helyi közösség hétköznapijait és ünnepeit meghatározó hajdani népszokásoknak, a különböző mezőgazdasági munkáknak, akinek egy-egy helyi személy- vagy földrajzi név még ma is élénken idézi föl a XX. század negyvenes-ötvenes éveit, ahogy ezt BALOGH LAJOS írja: „De mindez már a múlté. Ki emlékszik még a fából készült Öreg hídra a Répcén, az Acsád felé vezető országúton, a Dobogó hídra Bük és Bő között, amely valóban dobogott, ha keresztülment rajta egy szekér, a Tüskési-kútra, ahol délidőben itattuk a lovakat, Kánász Sándorra, aki mindennap végighajtotta a disznócsordát a falu főutcáján, Berkovics Ferkóra, aki a hátán hozott egy-egy tere fát az Egresből némi térítés ellenében, a Koplalóra, ahol Franciscs Jani cséplőgépe előtt sorban álltak a gazdák kévéekkel megrakott szekerekkel, hogy előlegben elcsépelje-

nek egy-két mázsa gabonát, a Csík Kálmán mészárszékében csúcsos stanciliba mért forró töpörtőre, tanítóinkra, Czuppon Bélára és Mészáros Ernőre? Pedig ez volt az elmúlt évszázad” (9).

A fölnevelő szülőfaluhoz, a szűkebb pátriához – bármilyen messzire kerülünk is tőle – ezer szállal kapcsolódunk, s ez múltjának megismerésére, hagyományainak őrzésére és megmentésére is ösztönöz. A szülőhely tájszókincsének összegyűjtése a nyelvjáráskutató számára ezért nem csupán tudományos munka, s nem valami kötelességszerűen elvégzendő feladat. S több annál is, hogy a följegyzett és közzétett adatokban például csak nyelvtörténeti, néprajzi és/vagy helytörténeti értékeket lásson és fedezzen föl: a múltat, gyermekkori emlékeit, a község egykori lakóit, a faluközösség összetartó erejét is jelenti. Ez érződik a BTsz. egészén, s mindez megmutatkozik a szótár minden részletében, így például az egyes szócikkek gondos kidolgozásában is.

A következő fejezetekben a tájszavak gyűjtésének és kiadásának fontosságát, a BTsz. anyaga összeállításának rövid történetét és módszertani kérdéseit vizsgálja a szerző (10–1), majd a bükii nyelvjárás legjellemzőbb hang-, alak-, szókészlet- és mondattani jelenségeit foglalja tömören össze (11–4). A szótár használatáról „A szócikkek jellege, felépítése” című alfejezetben tájékozódhatunk (14–8), ezután a rövidítések jegyzéke és a történeti adatok forrásai következnek, majd a válogatott bibliográfia zárja a bevezető részeket (18–22). A BTsz. gerincét a szótári rész képezi (23–166), a kiadvány végén pedig – a külső borítólaphoz hasonlóan – a szerző családi emlékeiből jól sikerült fényképfelvételek találhatók, amelyek az egykori falusi élet egy-egy mozzanatát örökítik meg, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás különféle munkaeszközeit és használati tárgyait mutatják be (169–76).

A BTsz. gazdag tárháza mindazon nyelvjárási jelenségeknek, melyeket a szerző – amint már utaltam rá – „A bükii nyelvjárás” címmel összegzett. Ezeknek mindegyikére számos példát lehetne hozni a szótárból. Ehelyett néhány olyan sajátosságot érintek, amelyek kevés adatban jelentkeznek, valamelyest mégis jellemzik a község egykori nyelvjárási alaprétégét. Ilyen, szórványosan előforduló jelenségek például a következők: 1. labiális *ü*-zés (*fűzet* 'fízet', *üdüö* 'idő', *üdüönnap előtt* 'idejekorán, a vártnál korábban'). 2. palatális *ny*-ezés (*biëkateknyüö* 'kagylóhéj, a folyami kagyló páncélos szaruháza', *fenye* 1. 'kny.'. 2. '<elhomályosult jelentésben> izé', *gyuruoteknyüö* 'dagasztóteknő, amelyikben a kenyértésztát dagasztják') és egy-két hangrész, illetőleg *h* vagy *v* hiástöltős szóalak is fölbukkan (*hüöl* 'borsó, bab termésének hosszúkás burka; hüvely', *hüökk* 'hüvelyk', *süökcukor* 'csúcsos, henger alakú, kemény cukor; süvegcsukor'; *föhiény*, *föhény* 'fövény', *föhényës* 'fövényes'; *divuo* 'dió', *szívács* 'füzfavessző lehántolt héja, amellyel a szalmafonatot körültekerik zsompör stb. készítésekor; szíjács'). – Itt említtem meg a szótagzáró *l* kiesését is, amelyről BALOGH LAJOS egyebek mellett a következőket írja: „Főként *al*, *ál*, *ul*, *el*, *ol*, *öl* hangkapcsolatokból esik ki az *l*, de az esetek nagy részében a megmaradó magánhangzó hangszíne vagy időtartama is megváltozik” (12). A szótár anyagában feltűnő, hogy az *el*- és *föl*- igekötős szóalakokban a szótagzáró *l* a magánhangzó pótlónyúlása nélkül is kieshet. Erre a jelenségre több adatot is találunk BTsz.-ban. Ilyenek például a következők: *edob* 'eldob', *ehërdál* 'eltékozol, elpazarol; elherdál', *eszontyorodik* 'elszomorodik; elszontyolodik'; *föfüstül* 'disznóölés után sonkát, szalonnát megfüstöl; felfüstöl', *föhömbölődik* 'elesik; felhömbölődik', *fömatullál* '<kenderfonalat> felmotollál'; stb.

Nem kevés azoknak a tájszóknak a száma sem, amelyek például hang- és/vagy jelentéstörténeti szempontból érdemelnek figyelmet. Ilyenek például a következők: *brázdul* 'szántás megkezdésekor a kezdő barázdát szántja', *gacsiba* 'csomós, dudoros, görbe <fadarab>', *hangyál* 'hangya', *hëgyëtt* 'fölött, rajta valamin, valaminek a tetején', *huofuját* 'szél által összehordott hó', *himpuokos* 'dagadt lábú <ló>; ínpókos', *ludviërc* 'lidérc, misztikus lény', *monya* '<valakinek> penise', *üöt-kátt* 'kiabál, hangosan beszél, kiönti mérgét'; stb. A szótár anyaga természetesen a nyelvtudomány különféle szakágaiban hasznosítható. Jómagam a nyelvjárással szókészletében föllelhető névátvitelekkel és a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételekkel foglalkozva, kutatásaimhoz például a következő adatokat találtam: *bicska* 1. 'kny.'. 2. 'a vonat jelzőoszlopa; szemafor' (tréf.), *gunárnyaku* 'hosszú, vékony nyakú', *karuoriëpa* 'hosszúkás alakú marharépa', *kigyuoahajma* 'vadfokhagyma (*Allium scorodoprasum*)', stb. – A BTsz. haszonnal for-

gatható más tudománysszakok művelői (pl. a néprajzkutatók) számára is. Értékes, figyelemre méltó magyarázat kapcsolódik egyebek mellett a jeles napokhoz (pl. az *aprószentek*, *karácsony*, *korbacsolás*, *lucázás*, *regölés* szócikkekben), továbbá a földművelés bizonyos munkafolyamatainak, eszközeinek leírásában és az állattartással kapcsolatban is. Jól mutatják ezt például az *asztag*, *befog*, *borító*, *borona*, *gyűjtés*, *kukoricafosztás*, *nyomtatás*, *perzselő*, *szekér* címszavak. A szótár olvasgatásakor föltűnt az is, hogy a kb. 50-60 évvel ezelőtti Bükön – mint általában a korabeli magyar falvakban – milyen sokféle játék tette színesebbé a kisebb-nagyobb gyerekek mindennapjait. Ezeknek a gyermekjátékoknak fontos szerepe volt a felnövekvő nemzedékek fizikai és szellemi fejlődésében, ahogy ez például a *bilickézés*, *gángálás*, *golyózás*, *gyűrűzés*, *ipicsapacs*, *krumplipuska* stb. szócikkekhez fűzött magyarázatokból is jól kiviláglik. Mindezek a tárgyi és a szellemi néprajz körébe tartozó szókészleti elemek – az általuk jelölt fogalom visszaszorulásával együtt, néhány kivételtől eltekintve – ma a büki nyelvjárásnak csak a passzív szókincsében fordulnak elő. Hogy Bük község egykori népszokásai meddig éltek, arra vonatkozóan is érvényesnek tartom azt, amit a szerző a BTsz. tájszavainak szociális érvényességéről a következőképpen fogalmazott meg: „a XX. század közepe az a korszak, amikor olyan lehetett a büki nyelvjárás, amilyennek a szótár alapján megrajzolható. Ugyanis az 1950-es évektől kezdődtek el társadalmi szinten azok a nagyarányú változások, amelyek jelentősen fölgyorsították a táji jelenségek háttérbe szorulását” (10–1).

A BTsz. jól példázza, milyen sok előnnyel jár, hogy a tárgyalt falu nyelve a szerzőnek anyanyelvjárása. Ez természetesen nemcsak a kötet tájszóanyagának gazdagságában, bizonyos címszókhoz fűzött magyarázatokban mutatkozik meg, hanem például a tájszók jelentését megvilágító példamondatokban is. Az utóbbit azért említem meg, mert a nyelvjáráskutatók körében korábban többször is fölmerült az a kérdés, hogy a tájshótárakban szükség van-e példamondatokra, hiszen ezekből nem mindig derül ki pontosan a szó jelentése és használati köre. Jómagam általában hasznosnak tartom közlésüket, ha nem íróasztal mellett találták ki őket, hanem olyanok, amiket a gyűjtő sokszor hallhatott, ezért élhetnek emlékezetében, s azok is elfogadhatók, melyeket ő maga jegyzett föl adatközlőitől. Az ilyen példamondatok beszédesen vallanak a nyelvjárás legkülönbözőbb sajátosságairól, ezenkívül például fényt vethetnek a helyi közösség gondolkodásmódjára, egy mára már letűnt világ hagyományaira, népeletére is. BALOGH LAJOS példamondatai ilyen jellegűek, s úgy vélem, hogy mindenképpen életszerűek, érződik rajtuk, hogy a megadott formában elhangozhattak, s a legidősebb nemzedék körében akár még ma is használatosak lehetnek.

Összegzésül örömmel állapíthatom meg, hogy BALOGH LAJOS „Büki tájshótár”-ával a magyar dialektológia olyan művel gyarapodott, amely anyagában, tartalmában becses értékű, fölépítésében, szerkesztésben mintaszerű és külső formájában is igényes, esztétikus. A tájshavak összegyűjtéséért, gondos összeállításáért BALOGH LAJOS minden elismerést megérdemel, a kötet kiadásáért és az anyagi támogatásért pedig a Vasi Szemle Szerkesztőségét, valamint Bük Nagyközség Önkormányzatát és a Magyar Nyelvtudományi Társaságot illeti köszönet.

SZABÓ JÓZSEF